

Pavlík, Čeněk; Vitanovský, Michal

Invalidé na středověkých kachlích

Archaeologia historica. 2009, vol. 34, iss. [1], pp. 245-254

ISBN 978-80-7275-079-5

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140809>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Invalidé na středověkých kachlích

ČENĚK PAVLÍK – MICHAL VITANOVSKÝ

Abstract: Studie shromažďuje a analyzuje tělesně postižené vyskytující se na reliéfech gotických kachlů Čech, Moravy a Slezska. Všímá si závažnosti jednotlivých deformací (jde vesměs o nohy) a popisuje pomocné prostředky (protézy, trojnožky), které invalidům usnadňují alespoň omezený pohyb. Trpící jsou nejčastěji zobrazováni v souvislosti se sv. Martinem z Tours jako žebraři a se sv. Alžbětou Durynskou (Uherskou) v roli chovanců. Zcela nečekaně se v kolekci objevuje postižený husita. V zájmu hlubšího poznání dané problematiky je v úvodu prezentováno několik historických příkladů z jiných výtvarných oborů.

Klíčová slova: Kachle – tělesně postižení – sv. Martin – sv. Alžběta Durynská – husita.

Images of the Disabled on Mediaeval Tiles

Abstract: The study gathers and analyses representations of physically handicapped people featuring in reliefs on Gothic tiles from Bohemia, Moravia and Silesia. It discusses the seriousness of individual deformities (chiefly of the legs) and describes auxiliary devices (prostheses, frames) that allowed the disabled at least limited movement. Images of suffering people appear most frequently in relation to St. Martin of Tours, as beggars, and St. Elizabeth of Thuringia (Hungary) as the saint's charges. A surprising feature in the collection is a disabled Hussite. The introduction presents several historical examples from other art disciplines illustrating the deeper roots of the subject.

Key words: Tiles – the disabled – St. Martin – St. Elizabeth of Thuringia – Hussite.

Ikonografické bohatství gotických kachlových reliéfů je dobře známé. Stále nacházíme další překvapující detaily a např. středověká protéza doplňující postavu invalidy nepatří mezi ty nejvzácnější. Vyskytuje se na reliéfech věnovaných sv. Martinovi nebo sv. Alžbětě Durynské (viz Pavlík–Vitanovský 2004, 345, kat. č. 297–303 a 339, kat. č. 230–231). Zde se ovšem dá očekávat, zato ve spojení s husitským válečníkem působí velmi kuriózně, a proto jsme tuto jedinečnou ikonografii zařadili až na závěr.

Je samozřejmé, že invalidu s protézou objevíme i v jiných oblastech výtvarného umění. Možná překvapí, že muž s protézou je namalován již na řecké váze z 2. století po Kristu. Zdaleka nejznámější protéza je železná ruka německého rytíře Götze von Berlichingen z roku 1509 (LO 1993, 25). Připomeňme si některé další příklady: plastiku mrzáka z konce 15. století na západním tympanonu Münsteru v Bernu s námětem Posledního soudu, grafiku z roku 1617 představující alchymistický symbolický obraz Saturna polévajícího zlaté a stříbrné stromy, jejíž autor je M. Maier (Biedermann 1992, 266) nebo malbu Pietera Breughela staršího z roku 1568 s názvem „Mrzáci“, dnes vystavenou v pařížském Louvru. Na detailním snímku tohoto díla (obr. 1) má jeden z postižených pod kolenem mohutné opěrky, připnuté řemínky, s kolmo vybíhajícím hrotem vlastní krátké protézy zvané klečka (postava vlevo). Jeho ruce zhruba uprostřed svírají berle s podpažní opěrkou. Celý „katalog“ kompenzačních prostředků invalidů najdeme v díle dalšího malíře, Hieronyma Bosche († 1519). Malíř své fantastické vize zaplňoval motivy přesně odporovanými z reality, a tak zde potkááme množství mrzáků, jak je znal z náměstí a ulic své doby. Nemají ale jen různé opěrky a berly, a to vesměs dřevěné, odpovídající jejich sociálnímu postavení. Tak třeba potulný muzikant má chybějící nohu pod kolenem nastavenou jakousi trojnožkou. Chudák, kterému podle péra za kloboukem nechybí kuráž, má místo obou nohou plochou podložku podobnou stolků. Pohybuje se odstrkáváním rukou pomocí nízkých berlí. Velmi zajímavá zpodobnění mrzáků najdeme rovněž mezi gotickými iluminovanými rukopisy, např. v kodexu s legendou o sv. Hedvice, patronce Slezska (Rulíšek 2005, „Hedvika“), zhotoveném v průběhu 14. století z popudu slezského knížete Ludvíka, současníka a přítele císaře Karla IV. (Krása 1990, 59–99, obr. 37). Na výřezu iluminace pravděpodobně české proveniencí s hrobem sv. Hedviky je znázorněno několik nemohoucích, kteří zde očekávají zázračné vyléčení. Mají zkroutené

Obr. 1. Detail obrazu Pietera Breughla z roku 1568, nazvaného „Mrzáci“. Louvre, Paříž.

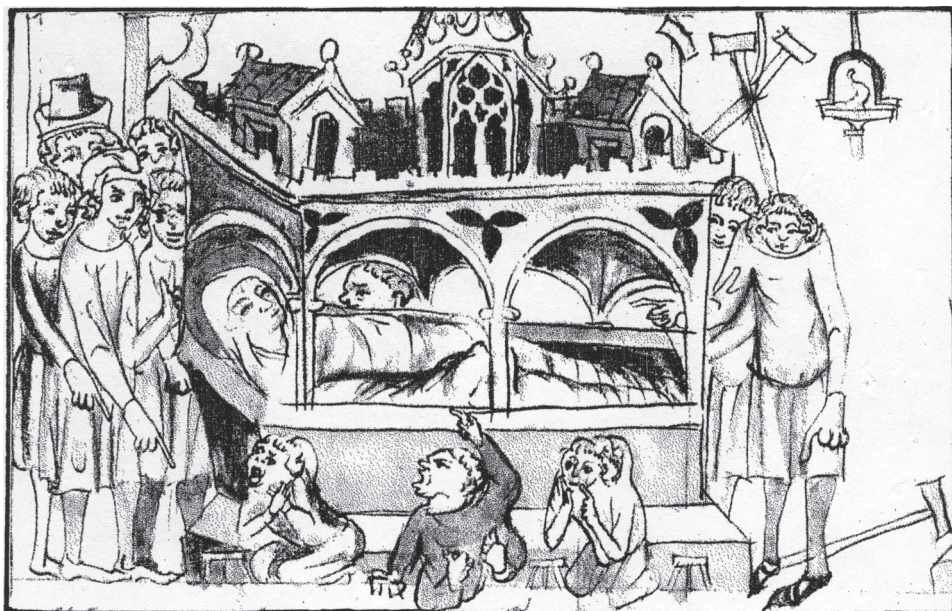
Abb. 1. Detail des Gemäldes von Pieter Breughel d. Ä. aus dem Jahr 1568 mit dem Titel „Krüppel“. Louvre, Paris.

obě nohy a omezený pohyb po čtyřech jim umožňují nízké ruční trojnožky. Vpravo je vidět několik berlí, které zde zanechali uzdravení (obr. 2).

Pohled historika umění vystřídáme pohledem lékařským. Oblast amputací a protetiky je široká a pro naše účely postačí připomenout jen některá základní fakta. Amputace byla vždy markantní a rizikový zásah do konstrukce lidského těla. Narkózy a desinfekce se začalo užívat až v 19. století. Do té doby umíralo odhadem 60–90 % amputovaných (LO 1993, 25). Pro následující výklad byla velmi přínosná konzultace s odborníkem na historickou medicínu MUDr. Václavem Smetanou, který analyzoval jednotlivé typy protéz a uvedl nejčastější příčiny deformace nohy. Samotná amputace byla ve středověku běžná, ať už jako následek válečných zranění, anebo mučení. Další deformace částí těla má na svědomí zchromnutí, tedy dysfunkce, způsobené traumatem nebo chorobou, nejčastěji malomocenstvím. Také dlouhodobé požívání potravin obsahujících námel rostoucí v obilí způsobovalo zužování cév (ergotizmus) a mohlo vést až ke ztrátě dolní končetiny.

Postižení žebraři a sv. Martin z Tours

Pro snazší proniknutí do dané symboliky připomeňme nejprve tradované životní osudy světce, včetně legendy, která jej provází. Sv. Martin se údajně narodil kolem roku 316 v Sabarii (Szombathely, Maďarsko) a zemřel roku 397 v Cannes u Tours (Francie). Je patronem např. diecézí Rottenburg-Stuttgart a Mohuč, vojáků, jezdců, hostinských, mlynářů, cestujících, žebraků... Od patnácti let sloužil v galské armádě, stal se důstojníkem a k tomuto jeho ranému životnímu období se váže krásná legenda (Voragine 1963, 930): Když se Martin vracel za mrazivého večera do vojenského tábora v Amiensu, u městské brány jej oslovil žebrař a prosil o almužnu. Martin neměl u sebe žádné peníze, ani jídlo, ale ze soucitu mu chtěl nějak pomoci. Napadlo ho, že dá chudákovi část oděvu, aby se alespoň zahřál. Ranou meče přetal

Obr. 2. Legenda sv. Hedviky, devátá kapitola. Illuminace se zázračným uzdravením nemocných a mrzáků u hrobu sv. Hedviky, detail, 14. století.

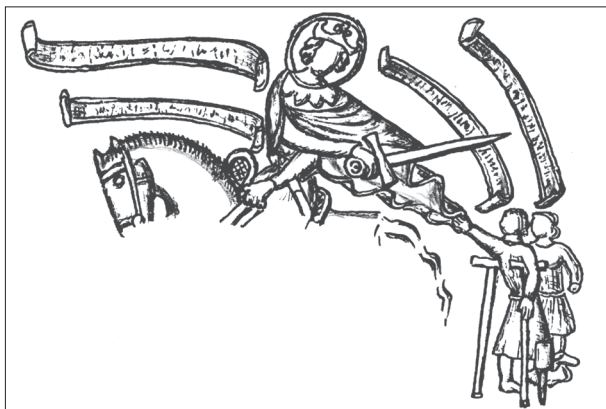
Abb. 2. Legende der Hl. Hedwig, achtes Kapitel. Illumination mit Wunderheilung von Kranken und Krüppeln am Grab der Hl. Hedwig, Detail, 14. Jahrhundert.

svůj plášť ve dvě a žebračka obdaroval. Příští noc spatřil ve snu Ježíše oděného půlkou jeho pláště a slyšel, jak říká andělům: „Tímto pláštěm mne oděl Martin, který je teprve na cestě ke křtu“. Brzo po této příhodě se dal skutečně pokřtít, zanechal vojenské kariéry a zcela se oddal křesťanské službě. Nakonec byl zvolen biskupem v Tours a zůstal jím třicet let až do smrti – odtud jeho přívlastek (Hall 1991, 265–266; Hazlbauer 1998, 164–166, obr. 99; Krajíc 2005, 74–76, obr. 123–125; Rulišek 2005, „Martin“; Schaubert-Schindler 2002, 580–582).

Zobrazení sv. Martina a jeho šlechetného činu je ve středověkém výtvarném umění poměrně časté. Jako příklad předkládáme skicu zhotovenou podle nástěnné malby z dvacátých let 14. století, nalezenou v kostele sv. Prokopa v Křtěnově (obr. 3). Byla odkryta teprve v roce 1995 (Pavelec 1997, 184, 185, obr. 1, 3–5; Šafářová 1997, 194) a relativně dobře se na

ní zachovali dva stojící žebraři zachycující darovaný plášť. Muž v popředí má postižené obě nohy. Pravá je nepřírodně zkroucená a tušený pahýl levé zakrývá klečka s opěrkou, situovanou ve stejném směru jako vlastní protěza. Deformace nohou si vynutila používání dvou vysokých berlí. Postižení muže v pozadí není zřetelné, a nelze ho přesněji definovat. Jistou zajímavostí je královská koruna na světcově hlavě, kterou – jak uvidíme dále – obvykle pokrývá knížecí čapka.

Námět se sv. Martinem je na kachlových reliéfech v Če-

Obr. 3. Křtěnov, kostel sv. Prokopa. Skica podle nástěnné malby s námětem sv. Martin a postižení žebraři – dělení pláště, 20. léta 14. století.

Abb. 3. Křtěnov, St. Procopius. Skizze nach einer Wandmalerei mit dem Thema St. Martin und der behinderte Bettler – Teilung des Mantels, zwanziger Jahre 14. Jahrhundert.

Obr. 4. Vlevo – Sv. Martin a postižený žebřák – dělení pláště. Kachlový reliéf, druhá polovina 15. století, Hradec Králové, město. Vpravo – detail postavy žebřáka s amputovanou nohou podepřenou klečkou.

Abb. 4. Links – St. Martin und der behinderte Bettler – Teilung des Mantels. Kachelrelief, zweite Hälfte 15. Jahrhundert, Hradec Králové, Stadt. Rechts – Halbdetail der Figur eines Bettlers mit amputiertem Fuß und Kniestelze.

chách natolik rozšířený, že bylo nutno přistoupit k určité selekci. Na Moravě a ve Slezsku je tento motiv kupodivu vzácný (Krása 2008, kat. č. 76). Většina českých reliéfů již byla publikována, některé i vícekrát (např. Brych 2004, 84; Frolík 2003, 38–39; Hazlbauer 1998, 164–166; Krajíc 2005, 74–76; Kypta–Šulc 2006, 9, obr 5:3; Orna 2005, 59–60, tab. 22:1; Pavlík–Vitanovský 2004, 52, kat. č. 297–303). Vybrané ukázky (obr. 4–7) jsou seřazeny podle kritéria závažnosti postižení jednotlivých žebřáků. Dominující je vždy světec na koni a jeho mečem dělený plášť. Kůň má obvyklý postroj a jeho hlavu někdy zdobí péřový chochol. V jednom případě je přidán motiv stromu se sedícím ptákem, přičemž kůň žvýká ratolest (obr. 7). Reliéfy pocházejí většinou z městského prostředí (viz základní údaje k jednotlivým kachlům). Jako nejméně handicapované a zároveň nejčastěji zobrazované lze označit

Obr. 5. Sv. Martin a postižený žebřák – dělení pláště. Kachlový reliéf, druhá polovina 15. století, Praha, Staré Město.

Abb. 5. St. Martin und der behinderte Bettler – Teilung des Mantels. Kachelrelief, zweite Hälfte 15. Jahrhundert, Prag, Altstadt.

Obr. 6. Sv. Martin a postižený žebřák – dělení pláště. Kachlový reliéf, druhá polovina 15. století, Praha, město (?).

Abb. 6. St. Martin und der behinderte Bettler – Teilung des Mantels. Kachelrelief, zweite Hälfte 15. Jahrhundert, Prag, Altstadt (?).

chudáky s pokrčenou nohou amputovanou v oblasti kotníku, ke které je upevněna kolenní klečka (obr. 4 a 5). Postižení žebřák na dalším obrázku je těžší, protože pahýl levé nohy nemůže v kolenu ohnout. Tvůrce reliéfu motiv berle nebo jiného podpůrného prostředku do své kompozice nezahrnul, a noha tak trčí bez opory v prostoru (obr. 6). Na poslední svatomartinské scéně má žebřák amputovaná obě chodidla. Protože se pravděpodobně nemůže vztyčit ani pomocí berlí, je nucen se pohybovat pouze v pokleku. K tomu mu pomáhají nízké opěrné trojnožky (obr. 7). Kachel pochází z území někdejšího rozlehlého Slezska dlouhodobě tvořícího součást zemí Koruny české (dnes se místo jeho nálezu – zámek Jawor – nalézá na území Polska).

Obr. 7. Sv. Martin a postižený žebřák – dělení pláště. Kachelový reliéf, konec 15. století, Jawor, hrad a zámek (Slezsko).

Abb. 7. St. Martin und der behinderte Bettler – Teilung des Mantels. Kachelrelief, Ende 15. Jahrhundert, Jawor, Burg und Schloss (Schlesien).

Postižení v péči žen

Život našich středověkých předků byl často velmi těžký a nemocných bez pomoci bylo mnoho.

Tento sociální problém se snažila v souladu s křesťanským učením řešit především církev, a proto zejména ženské řády byly pověřeny pečovat o chudé a nemocné (johanitky, klarisky, alžbětinky, magdalenitky a částečně i voršilky; Jirásko 1991, 104, 112, 116, 118, 119). Z klášterního charitativního prostředí, finančně podporovaného světskými feudály, vzešla řada světic. Jednu z nejvýznamnějších, sv. Alžbětu Durynskou, pravděpodobně vidíme na následujících reliéfech (obr. 8–10).

Alžběta Durynská (Uherská) žila v letech 1207–1231. Byla dcerou uherského krále a manželkou durynského lankraběte Ludvíka. Šťastné, ale krátké manželství prožila na hradě Wartburgu. Po smrti svého chotě se uchýlila k asketickému životu, který se však stal trnem v oku jejích příbuzných, až byla nakonec vyděděna. Uchýlila se do města Marburg v Hesensku, kde založila špitál. Zde mohla plně rozvinout svou péči o nemocné. Zároveň se stala členkou třetího řádu sv. Františka a uskutečňovala filozofii chudoby a obětování po vzoru sv. Františka z Assisi (Rulíšek 2005, „František z Assisi-Serafinský“). Její láska k bližním vedla až do krajnosti, k oběti vlastního života. Za nezvykle krátkou dobu, už po čtyřech letech, byla papežem Řehořem IX. svatořečená. Atributem sv. Alžběty Durynské jsou růže, model kostela, lžice, konvice... Stala se patronkou např. Hesenska a Durynska, vdov a sirotků, žebřáků, nemocnic, dobročinných ústavů... Bývá znázorňována buď jako královna, nebo v prostém šatu, jak pečuje o chudé a nemocné (Hall 1991, 44–45; Rulíšek 2005, „Alžběta Durynská-Uherská“; Schaubert-Schindler 2002, 596–598).

Kachle s motivem uvedené světice jsou mnohem vzácnější než se sv. Martinem a vybrali jsme z nich tři nejzachovalejší ukázky (obr. 8–10). Také v tomto případě je postižení jednotlivých osob různorodé. Podle jejich oblečení a ozdobných per ve vlasech je ale zřejmé, že se jedná – zejména v prvním případě – o člověka pocházejícího z vyšších společenských vrstev. Kachle s těmito reliéfy byly nalezeny v hradním i městském prostředí.

První invalida má amputované chodidlo levé nohy a ohnuté koleno podpírá klečka s opěrákem atypického kulového tvaru. Dle sdělení V. Smetany je zde zobrazený typ amputace znám i z pozdějších dob, například z krymské války. Při takovém zákroku se zachovala patní kost krytá kůží, čímž vznikla opěrka umožňující chůzi. Zde pravděpodobně došlo k pozdějšímu ztuhnutí kolenního kloubu a možnost chůze tak zanikla. Pravá noha invalidy je v partii chodidla zdeformovaná do podoby tzv. koňské nohy. Postižení je tedy

Obr. 8. Sv. Alžběta Durynská s postiženým. Kachlový reliéf, konec 15. století, Třešť, město.

Abb. 8. Hl. Elisabeth von Thüringen mit einem Behinderten. Kachelrelief, Ende 15. Jahrhundert, Třešť, Stadt.

Obr. 9. Sv. Alžběta Durynská (?) s postiženým. Kachlový reliéf, konec 15. století, Praha, Staré a Nové Město (kresebná rekonstrukce).

Abb. 9. Hl. Elisabeth von Thüringen (?) mit einem Behinderten. Kachelrelief, Ende 15. Jahrhundert, Prag, Alt- und Neustadt (Zeichenrekonstruktion).

Obr. 10. Sv. Alžběta Durynská s pomocnicí a postiženým. Kachlový reliéf, kolem 1500, Landštejn, hrad.

Abb. 10. Hl. Elisabeth von Thüringen mit Helferin und Behindertem. Kachelrelief, um 1500, Landštejn, Burg.

těžké. V souvislosti s invalidovým šviháckým oděvem chtěl autor reliéfu možná zdůraznit nevyzpytatelnost nemoci, která člověka postihne bez ohledu na jeho věk a bohatství, může přijít i jako trest za jeho hříchy (obr. 8). Na následujícím rekonstruovaném příkladu nejsou sledované detaily příliš zřetelné. Muži opět chybí chodidlo a špičatá podkolení protéza je provedena pouze v náznaku (obr. 9). Na třetím reliéfu je těžce postižený člověk s hlavou zkroucenou k levému rameni. Jednu nohu má vizuálně celou, silně zafačovaný pahýl druhé vyčnívá pod trupem v horizontálním směru. Dlouhá masivní protéza je ukotvená v oblasti boků a zafixována pásem ukrytým pod svrchním šatem. Nešťastníka z každé strany vede opatrovatelka. Vpravo, se svatozáří, je pravděpodobně Alžběta Durynská, vlevo její anonymní pomocnice. Prázdnou plochu zdobí volně rozhozené květy a celek uzavírá – na rozdíl od předchozích reliéfů – poměrně robustní hranolová lišta (obr. 10).

Na první pohled se sice zdá, že zobrazení invalidé navzdory svým handicapům tančí, avšak povšimneme-li si blíže jejich rukou, zjistíme, že skutečnost je zcela jiná. Ruce nejsou v harmonické taneční poloze, jedna svírá druhou v oblasti zápěstí a přijímá či dává záštitu, oporu, jinými slovy pomoc. Jednou má aktivní držení nemocný (obr. 8), podruhé pečovatelka (obr. 9). Jejich volné ruce jsou rozhozeny v prostoru nikoli v zájmu provedení taneční figury, ale za účelem udržení rovnováhy. Přirozené, nenásilné nabídnutí a uchopení ruky bylo znázorněno jen v posledním případě, kdy dvojice opatrovnic zaručuje dostatečnou stabilitu (obr. 10).

Postižený husita

Dosud popisovaný výskyt figury invalidy s protézou dobře zapadá do ikonografických souvislostí. Ve scénách s uvedenými světcí jsou logicky přítomni chudí a nemocní hledající pomoc a útěchu. Úplně jiné souvislosti však musíme hledat, když se objeví invalida s protézou mezi husitskou pěchotou (obr. 11, 11a). Tento reliéf byl již několikrát zpracován a publikován (Brych 2004, 124, kat. č. 274; Hazlbauer 1998, 203–204, obr. 119; Kočí–Vondruška 1989, 91, kat. č. 274; Kouba 1966, 27, obr. 2) a po ikonografické stránce byl na něm rozpoznán mj. unikátní výskyt střelné zbraně zvané píšťala s neobvyklým žánrovým detailem – s dýmem stoupajícím po výstřelu z hlavně. Znázornění protézy však dosud pozornost věnována nebyla. Tento detail patrně unikal proto, že protéza se může jevit jako pokračování ratiště halapartny. Reliéf je dost primitivní a při známé naivitě některých gotických prací mnoho neznamená, když na sebe uvažované části halapartny nenavazují. Pravá noha posledního pěšáka je ale pokrčená charakteristickým způsobem pro středověké invalidy, a navíc je od kolena dolů zakrnělá. Porovnáme-li nohy všech znázorněných postav je tato anomálie zcela

Obr. 11. Husitská bojová pěchota s postiženým halapartníkem. Kachlový reliéf, před polovinou 15. století, Lichnice, hrad.

Abb. 11. Hussitische Gefechtstruppe der Infanterie mit behindertem Hellebardenträger. Kachelrelief, vor Mitte 15. Jahrhundert, Lichnice, Burg.

Obr. 11a. Husitská bojová pěchota s postiženým halapartníkem, detail. Kachlový reliéf, před polovinou 15. století, Lichnice, hrad.

Abb. 11a. Halbdetail des behinderten Hellebardenträgers mit Knie-
stelze.

zřejmá. Domnělé ratiště je tedy podle našeho názoru klečka stejného typu jako na prvních dvou svatomartinských scénách (obr. 4, 5) a muž invalida. Podle V. Smetany se v tomto případě pravděpodobně jedná o vrozenou vadu, tak zvaný FF syndrom, jejímž následkem končetina atrofovala a stala se posléze nefunkční.

Samotná identifikace muže s protézou mezi husity, určení jejího typu, předpokládaná nemoc jako důvod k její aplikaci – to vše nevyčerpává dané téma. Zůstává otázka, proč se takto postižený člověk nachází ve válečné akci, případně jak tento fakt vyložit. Podle V. Smetany byl v podstatě schopen boje, a proto je jeho výskyt v řadě spolubojovníků možný. Jeho handicap se však přece jen projevil, a to umístěním na samý konec zástupu.

I přes tyto skutečnosti určité pochybnosti a otázky přetrvávají. Tak například, není zobrazení husity-invalidy posměšné? Potom by reliéf pocházel z katolického tábora a byl by ukázkou výtvarného díla ve službách propagandy. Místo nálezu, hrad Lichnice, byl ale v průběhu husitských válek převážně v moci husitských přívrženců (Hrady 1989, 267–269), a tak ironizující podtext nemá dostatečnou oporu v dějinách lokality. Dotyčná figura navíc není dominantní, případně doprovázená textem, což nedává možnost vykládat ji jednoznačně ideologickým, zde protihusitským způsobem. Příkladem (z opačného tábora) je myšlenkově jasný kachlový reliéf s papežským znakem a posměšným nápisem z produkce prohusitsky smýšlejících hrnců (Durdík–Holeček 1976, 433–435; Hazlbauer 1998, 218–219). Zdá se tedy, že neobvykle zařazený ikonografický prvek, kulhavý „boží“ bojovník s protézou, byl míněn pozitivně. Potom může být chápán třeba i tak, že husitská ideologie, zde jasně vyjádřená znamením kalicha na praporci, byla přitažlivá pro všechny lid, včetně tělesně postižených.

Jinou hypotetickou verzí výkladu, pomíjející protentokrát ideje, by mohl být realistický postřeh autora reliéfu. Snad znal ze svého okolí člověka, který se navzdory postižení zúčastnil bojů na husitské straně. Náměstí a ulice českých měst té doby byly plné zmrzačených. Jak už bylo řečeno, lidem chyběly ruce a nohy následkem chorob, mučení a zejména války. Tvůrce kachle s husitskými pěšimi bojovníky měl zřejmou zálibou v atypických detailech. Realistické, byť zjednodušené zobrazení protézy k nim patřilo. Další neobvyklostí tohoto reliéfu je kónický tvar přileb posledních dvou mužů, zatímco muži v čele jsou prostovlasí. Na známých kachlích s husitskou tematikou jsou běžné železné klobouky, někdy ozdobené dlouhým perem ukořistěným patrně z výbavy poraženého nepřítele (Kouba 1966, 28–30, obr. 2–19; Pavlík–Vitanovský 2004, 370, 371, kat. č. 574–583; Richterová 1982, 171, tab. 55–57).

Základní informace o vybraných kachlích

Schéma a vysvětlení zkratk:

Obr. – příslušné číslo obrázku; Ik. – ikonografie; R – rozměry čelné výhřevné stěny (výška × šířka); T – typ kachle; PŮ – povrchová úprava čelní reliéfní plochy; D – datace; MN – místo nálezu; Ul. – místo uložení; Lit. – literatura; Pozn. – poznámky.

Obr. 4, 4a; Ik. – sv. Martin a postižený žebrák, dělení pláště; R – 205×205 mm; T – základní, komorový, čtvercový; PŮ – rezná; D – konec 15. století; MN – Hradec Králové, město; Ul. – Muzeum východních Čech v Hradci Králové, inv. č. 2211; Lit.:Pavlík–Vitanovský 2004, 345, kat. č. 300.

Obr. 5; Ik. – sv. Martin a postižený žebrák, dělení pláště; R – 210×215 mm; T – základní, komorový, čtvercový; PŮ – rezná; D – konec 15. století; MN – Praha, Staré Město; Ul. – Státní památkový ústav města Prahy, inv. č. 17/00-176-30; Lit.: Pavlík–Vitanovský 2004, 345, kat. č. 299.

Obr. 6; Ik. – sv. Martin a postižený žebrák, dělení pláště; R – 195×195 mm; T – základní, komorový, čtvercový; PŮ – rezná; D – druhá polovina 15. století; MN – Praha, město (?); Ul. – Národní muzeum v Praze, inv. č. H2-2532; Lit.: Brych 2004, 84, kat. č. 153.

Obr. 7; Ik. – sv. Martin a postižený žebrák, dělení pláště; R – 175×175 mm; T – základní, komorový, čtvercový (vlevo byl dodatečně připojen nárožní torčovaný sloupek – zakreslena základní verze); PŮ – hnědá glazura; D – konec 15. století; MN – hrad a zámek Jawor

(Slezsko); Ul. – Národní muzeum Wrocław, inv. č. I-3170; Lit.: Kafle 1993, 170, kat. č. 448, foto 56–57.

Obr. 8; Ik. – sv. Alžběta Durynská s postiženým; R – 245×235 mm; T – základní, komorový, cca čtvercový; PŮ – rezná; D – konec 15. století; MN – Třešť, město; Ul. – Muzeum Vysočiny Jihlava, pobočka Třešť, evidenční kód – Tř. Př. 6076; Lit.: Krása 2008, kat. č. 57; Pavlík–Vitanovský 2004, kat. č. 230; Vlčková 2001, 370, tab. 1:1). Analogické reliéfy byly objeveny na hradech Polná, inv. č. PO-FS 8149 (Pavlík 2007, 6–7, motiv č. 4; Pavlík 2008, 204, obr. 5:3) a Orlíku u Humpolce (dle sdělení F. Kocmana).

Obr. 9; Ik. – sv. Alžběta Durynská (?) s postiženým (kresebná rekonstrukce); R – 193×193 mm; T – základní, komorový, čtvercový; PŮ – rezná; D – druhá polovina 15. století; MN – Praha, Staré a Nové Město; Ul. – Národní muzeum v Praze, inv. č. H2-133382 a H2-62403; Lit.: Brych 2004, 113, kat. č. 239 a 240.

Obr. 10; Ik. – sv. Alžběta Durynská s pomocnicí a postiženým; R – 200×205 mm; T – základní, komorový, čtvercový; PŮ – rezná; D – kolem 1500; MN – Landštejn, hrad; Ul. – Západočeské muzeum v Plzni, př. č. 208/92; Lit.: Pavlík–Vitanovský 2004, 339, kat. č. 231.

Obr. 11, 11a; Ik. – husitská bojová pýchota: zprava praporečník, střelec s kuší, střelec s píšťalou a postižený halapartník; R – 206×202 mm; T – základní, komorový, čtvercový; PŮ – rezná; D – před polovinou 15. století; MN – hrad Lichnice; Ul. – Národní muzeum v Praze, inv. č. H2-63885; Lit.: Brych 2004, 124, kat. č. 274; Hazlbauer 1998, 203–204, obr. 119; Kočí–Vondruška 1989, 91, kat. č. 274; Kouba 1966, 27, obr. 2; Pavlík–Vitanovský 2004, 371, kat. č. 579.

Závěrem

Na gotických kachlových reliéfech pocházejících z Čech, Moravy a Slezska se podařilo objevit poměrně značný počet osob se známkami různého stupně tělesné deformace. Nejčastěji se tak stalo na reliéfech zasvěcených sv. Martinovi. V současné době je u nás evidováno více než pětadvacet variant s tímto světcem a jen na několika z nich je žebrák zobrazen bez viditelné újmy na zdraví (např. Pavlík–Vitanovský 2004, kat. č. 302). Počet variant s motivem sv. Alžběty Durynské pečující o postiženého je mnohem skromnější. Jedinečnost výskytu protézy v řadě husitského vojska je zřejmá.

Pokud jde o vybavení mrzáků, nejčastěji se setkáváme s podkolenní protézou typu klečka, opatřenou opěrkou různého tvaru (obr. 4, 5, 8, 9, 11, 11a). V jednom případě protéza supluje celou nohu (obr. 10). Způsob uchycení není ani v jednom případě znázorněn. Dále je zde zastoupená výztuha deformovaného chodidla (obr. 8) a nízká úchytná trojnožka (obr. 7). Na rozdíl od ukázek z jiných uměleckých disciplín (obr. 1–3) ztvárnění berlí na kachlích dosud známé není. Při celkové rekapitulaci zaujmou ještě dvě pozoruhodné skutečnosti – tělesné deformace se týkají vesměs spodních končetin, pouze v jednom případě je napadena také hlava a šíje. Všichni postižení jsou muži.

Autoři děkují Doc. MUDr. Václavu Smetanovi za odbornou konzultaci v oblasti historické medicíny.

Pokud není uvedeno jinak, kresby a fotografie Čeněk Pavlík.

Falls nicht anders angegeben, alle Zeichnungen und Fotos von Čeněk Pavlík.

Literatura

BIEDERMANN, H., 1992: Lexikon symbolov. Bratislava.

BRYCH, V., 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Národní muzeum Praha.

DURDÍK, T.–HOLEČEK, J., 1976: Signovaný kachel z hradu Rabí, AR XXVIII, 433–435.

FROLÍK, J., 2003: Kachle Chrudimska. Chrudim.

HALL, J., 1991: Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění. Praha.

HAZLBAUER, Z., 1998: Krása středověkých kamen. Odras náboženských idejí v českém uměleckém řemesle. Praha.

HRADY, 1989: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku VI, Východní Čechy. Praha.

- JIRÁSKO, L., 1991: Církevní řády a kongregace v zemích českých. Praha.
- KAFLE, 1993: Kafle gotyckie i renesansowe na zemiach Polskich. Gnieźno.
- KOČÍ, J.-VONDRUŠKA, V., 1989: Památky národní minulosti. Katalog historické expozice v Lobkovickém paláci Národního muzea v Praze. Praha.
- KOUBA, J., 1966: Středověké kachle s husitskými bojovníky, ČNM CXXXV, 25–34.
- KRAJÍC, R., 2005: Středověké kamnářství. Výzdobné motivy na gotických kachlích z Táborska. Tábor.
- KRÁSA, 2008: Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska (Menoušková, D.–Měřinský, Z., edd.). Uherské Hradiště.
- KRÁSA, J., 1990: České iluminované rukopisy 13./16. století. Praha.
- KYPTA, J.–ŠULC, J., 2006: Kachle ze dvora Votelěz u Kouřimi, PSC 20/2, 3–29.
- LO, 1993: Včera a dnes. In: Technický magazín 36, č. 12, 24–28.
- ORNA, J., 2005: Gotické a renesanční kachle ve sbírkách západočeského muzea v Plzni. Plzeň.
- PAVELEC, P., 1997: Gotické nástěnné malby v kostele sv. Prokopa v Křténově na Českobudějovicku, ZPP LVII, 183–193.
- PAVLÍK, Č., 2007: Kamna knížete Viktorina z Minsterberka, Polensko XVI, č. 4, 1–13.
- 2008: Kachlový materiál z hradu Polná, Archeologie Moravy a Slezska VIII, 200–220.
- PAVLÍK, Č.–VITANOVSKÝ, M., 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance. Praha.
- RICHTEROVÁ, J., 1982: Středověké kachle. Praha.
- RULÍŠEK, H., 2005: Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie. Hluboká nad Vltavou.
- SCHAUBER, V.–SCHINDLER, H. M., 2002: Rok se svatými. Kostelní Vydří.
- ŠAFÁŘOVÁ, K., 1997: Odkrytí a restaurování nástěnných maleb v kostele sv. Prokopa v Křténově, ZPP LVII, 194.
- VLČKOVÁ, J., 2001: Středověké kamnové kachle s náboženskými motivy z jihomoravských sbírek, AH 26, 365–385.
- VORAGINE, J., 1963: Legenda aurea. Berlin.

Zusammenfassung

Invaliden auf mittelalterlichen Kacheln

Böhmische und mährische gotische Reliefkacheln sind durch ihren ikonographischen Reichtum berühmt. Zu den Eigentümlichkeiten, die man auf ihnen entdecken kann, zählen auch Darstellungen von Invaliden und ihren Hilfsmitteln. Am häufigsten begegnet man einer am Knie fixierten, Kniestelze genannten Prothese (Abb. 4, 5, 8, 9, 11, 11a), aber man findet hier auch eine lange, in der Hüftgegend angebrachte Prothese (Abb. 10), niedrige DreifüÙe (Abb. 7) oder die Versteifung eines deformierten Fußes, einen sogenannten Pferdefuß (Abb. 8). Im Eingangsteil der Studie wird die behandelte Problematik anhand eines Gemäldes von Pieter Breughel d.Ä. aus dem Jahr 1568 mit dem Titel „Krüppel“ (Abb. 1), einer Illumination aus dem 14. Jahrhundert (wahrscheinlich böhmischer Provenienz) mit dem Grab der heiligen Hedwig, an dem es zu einer Wunderheilung kam (Abb. 2) und der Skizze einer Wandmalerei aus den zwanziger Jahren des 14. Jahrhunderts aus der St. Procopius Kirche in Křténov mit der Szene, wie St. Martin seinen Mantel teilt (Abb. 3), vorgestellt. Auf gotischen Reliefkacheln aus dem 15. Jahrhundert taucht ein Behinderter am häufigsten gerade in Verbindung mit dem legendären heiligen Martin aus Tours auf, und zwar in der Rolle eines Bettlers, der die Hälfte von dessen Mantel erhält (Abb. 4–7). Dieses Motiv ist so zahlreich vertreten, dass eine Auswahl getroffen werden musste, die sich an der Schwere des Behinderungsgrads orientierte. Danach folgen Varianten mit der heiligen Elisabeth von Thüringen (Ungarn), die sich um Kranke und Lahme kümmerte (Abb. 8–10). Die Figuren stützen sich gegenseitig und ihre freie Hand balancieren sie im Raum, um das Gleichgewicht zu halten. Völlig einzigartig ist die Wiedergabe eines Krüppels mit Prothese auf einem Kriegsmotiv mit Hussitenkriegern (Abb. 11, 11a). Verschieden ernste körperliche Deformationen befallen die FüÙe, nur in einem Fall ist auch der Kopf und der Nacken betroffen (Abb. 10). Bei allen Behinderten handelt es sich um Männer.